

ΛΑΪΚΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Συμμετέχουν:

A. Αγγελίδου • Ε. Γ. Αυδίκος • R. Dimova • S. Green
M. Karamihova • I. Μάνος • Κ. Μάρκου • Δ. Μιχαήλ
B. Νιτσιάκος • Χ. Παπακώστας • L. S. Risteski

Επιστημονική επιμέλεια:

Ε. Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ

Πεδίο
Αθήνα 2010

ΔΙΑΠΕΡΑΤΑ ΕΘΝΟΤΙΚΑ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΟΡΙΑ:
Η περίπτωση της Ζλατάριτσας

MARGARITA KARAMIHOVA

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να περιγράψει τη δυναμική των πολλαπλών ορίων τα οποία υπάρχουν μεταξύ διαφόρων ομάδων που ζουν στην πόλη Ζλατάριτσα για περισσότερο από έναν αιώνα (από τα τέλη του 19ου μέχρι την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα). Σκοπός του είναι να εξετάσει κατά πόσο τα όρια μεταξύ διαφορετικών ομάδων (όπως ορίζονται με βάση την εθνοτική ή/και θρησκευτική τους υπαγωγή) είναι διαπερατά. Η προσέγγιση που έχουμε επιλέξει είναι η ανάλυση της δυναμικής πέντε δεικτών για το κατά πόσο είναι ανοικτά και κλειστά τα όρια κάθε ομάδας: γλώσσα· τοποθεσία· μεικτοί γάμοι· οικονομική ισχύς· πολιτική συμμετοχή και αντιπροσώπευση.

Εθνολογικό αρχείο

Πεδίο έρευνας: η μικρή πόλη Ζλατάριτσα, διοικητικό κέντρο του Δήμου Ζλατάριτσας.

Γεωγραφική θέση: Βόρεια Κεντρική Βουλγαρία, επαρχία Βελίκο Τέρνοβο.

Πληθυσμός: 2.000. Μεγάλη κινητικότητα από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα· μεγάλης έκτασης εσωτερική με-

τανάστευση προς τις μεγάλες πόλεις κατά τη δεκαετία του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990· μεγάλο μεταναστευτικό κύμα (μετανάστευση για παροδική και μόνιμη εγκατάσταση προς ανεύρεση εργασίας σε χώρες της Ε.Ε.) από τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Η μετανάστευση συνιστά βασικό στοιχείο της μακροπρόθεσμης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Ζλατάριτσας. Δεν πρόκειται μόνο για μετανάστευση *από* αλλά και *προς* την πόλη. Νέες ομάδες έρχονται και εγκαθίστανται σε αυτήν προς αναζήτηση καλύτερων ευκαιριών.

Εθνοτικό προφίλ (σύμφωνα με τον χρόνο εγκατάστασης): Βούλγαροι και Τσιγγάνοι: η ομάδα των Παλαιών Βουλγάρων (*Στάριτε Μπούλγκαρι*), η ομάδα των Βλάχων (*Βλάσι*), η ομάδα των Μουσικών (*Μουζικάντι*), η ομάδα των Μακεδόνων Βλάχων (*Μακεντόνσκι Βλάσι*), η ομάδα των Τσιγγάνων από το Γκραντετς (*Γκραντέτσκι Τσίγγανι*) και Τούρκοι.

Θρησκευτικό προφίλ: Χριστιανοί ορθόδοξοι της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ευαγγελιστές, μουσουλμάνοι. Το μοναδικό θρησκευτικό κτίριο της πόλης είναι μια ορθόδοξη εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο.

Οικονομία: Ολοκληρωμένη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς. Μετά το 1989 η τοπική οικονομία, η οποία βασιζόταν έως τότε στη μετανάστευση και τις καθημερινές μετακινήσεις προς τα εργοστάσια της κοντινότερης πόλης, είχε καταρρεύσει. Ημειδικευμένοι εργάτες και άρτια καταρτισμένοι τεχνίτες έμειναν άνεργοι. Την περίοδο 2007-2008 οι περισσότεροι ντόπιοι κάτοικοι απασχολούνταν προσωρινά με την παραοικονομία στην πόλη, στην ευρύτερη περιοχή ή στο εξωτερικό (στον κατασκευαστικό τομέα, στον γεωργικό τομέα και στον τομέα των υπηρεσιών). Η μικρής κλίμακας γεωργία και η εκτροφή βοοειδών είναι κυρίως οικογενειακή και

προσανατολισμένη στην κάλυψη αναγκών της αυτοκατανάλωσης (κρέας, γάλα, αβγά και λαχανικά). Το 2007 ο Δήμος Ζλατάριτσας έγινε ένας από τους πέντε πρώτους δήμους της Βουλγαρίας, οι οποίοι πιστοποιήθηκαν επίσημα ως περιοχές GMO-free, δηλαδή απαλλαγμένες από καλλιέργειες γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών (μεταλλαγμένων). Σταδιακά αναδύεται μια νέα στρατηγική για την αγροτική παραγωγή, προσανατολισμένη στις ανάγκες της αγοράς. Το 2003 περίπου άρχισε η λειτουργία μερικών γαλακτοπαραγωγικών μονάδων «ευρωπαϊκού τύπου».

Άλλοι τομείς απασχόλησης: εμπόριο και υπηρεσίες, διοίκηση, πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δασοπονία. Παρότι η ανάπτυξη του τουρισμού της χώρας διακηρύχθηκε ως οικονομική στρατηγική του Δήμου Ζλατάριτσας, δεν υλοποιήθηκε κανένα έργο υποδομής. Το ποτάμι Μπούρτζιτσα, που διασχίζει την πόλη, βρίσκεται στον κατάλογο με τις εθνικές προστατευόμενες οικολογικές ζώνες, παραμένει όμως σε τραγική κατάσταση εξαιτίας ποικίλων μολύνσεων (από τα εργοστάσια που βρίσκονται στην κοντινή πόλη Ελένα και από τους ντόπιους).

Πολιτική κατάσταση: μετακομμουνιστική περίοδος εκδημοκρατισμού.

Μεθοδολογία και θεωρητικά πλαίσια

Τα καθορισμένα αντικείμενα έρευνας απαιτούν την επεξεργασία διαφόρων ερευνητικών μεθόδων, που στοχεύουν στη συλλογή και στην ανάλυση σχετικών δεδομένων. Η έρευνα ξεκίνησε από κλασικές εθνολογικές μεθόδους – δομημένες και ημιδομημένες συνεντεύξεις, παρατηρήσεις των συμμετεχό-

ντων, ελεύθερες συζητήσεις και σχόλια και ανάλυση οπτικοακουστικών πηγών (φωτογραφίες και ερασιτεχνικά βίντεο). Πραγματοποιήθηκαν 36 συνεντεύξεις. Οι πληροφοριοδότες, ισάριθμοι άνδρες και γυναίκες, ηλικίας 19-79 ετών, ανήκαν σε διαφορετικές εθνοτικές και/ή θρησκευτικές ομάδες. Το μορφωτικό επίπεδο των πληροφοριοδοτών έχει ως εξής: δέκα είναι απόφοιτοι της βασικής εκπαίδευσης, είκοσι της δευτεροβάθμιας και έξι πτυχιούχοι πανεπιστημίου. Η οικονομική τους κατάσταση είναι σχεδόν όμοια – χαμηλό μηνιαίο εισόδημα (100-150€) παρά τη θέση εργασίας τους (ή τη σύνταξή τους). Όλοι τους είναι ιδιοκτήτες σπιτιών και γης και παράγουν προϊόντα για οικογενειακή κατανάλωση.

Η παρατήρηση των συμμετεχόντων έγινε κατά τη διάρκεια δύο τοπικών εορτών: στο πρώτο φεστιβάλ «Σούπας των Περιβολάρηδων» (04.09.2007), αφιερωμένο στους παροδικούς οικονομικούς μετανάστες-περιβολάρηδες, και στη Γιορτή της Πόλης (24.05.2008), προς τιμήν των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, οι οποίοι επινόησαν το βουλγαρικό αλφάβητο. Ο σκοπός αυτών των παρατηρήσεων ήταν η παρακολούθηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ πολιτών από διαφορετικές ομάδες, η καταγραφή των εκδηλώσεων της ταυτότητας των ομάδων με όρους συμβόλων, μουσικής, τόπου εγκατάστασης, αν τρώνε μαζί ή χωριστά κ.λπ.

Η δημιουργία ενός χάρτη διαφορετικών ομάδων στον χώρο και στον χώρο απαιτούσε την εφαρμογή των μεθόδων της Ιστορικής Δημογραφίας – μελέτη των ενοριακών βιβλίων που φυλάσσονται στην τοπική εκκλησία (από το 1899 μέχρι το 1950)· στατιστικές έρευνες στην τοπική Στατιστική Υπηρεσία, στο Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο και στα Αρχεία του Δήμου. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν βιβλία τοπικής Ιστορίας για τη συλλογή δεδομένων και την ανάλυση περιεχομένου.

Ένα σημαντικό κομμάτι της εργασίας για τη συλλογή δεδομένων ήταν η ανασκόπηση της ζωής μου. Επειδή συνδέομαι στενά με τη Ζλατάριτσα, λόγω καταγωγής της οικογένειάς μου, αλλά, ταυτόχρονα, επειδή ζω εκτός της συγκεκριμένης πόλης και είμαι έμπειρη ερευνήτρια πεδίου, έπρεπε να παίξω ένα διπλό ρόλο: της ερευνήτριας και του (αυτο)πληροφοριοδότη. Αυτή η αναγκαιότητα έθεσε ένα σύνολο ερωτήσεων σχετικά με την αυτοαναστοχαστικότητα του ερευνητή. Είναι αποδεδειγμένο ότι το εθνογραφικό πεδίο έρευνας είναι μία διυποκειμενική διαδικασία, η οποία εμπεριέχει αλληλεπίδραση ποικίλων υποκειμενικοτήτων (Geertz 1971). Επομένως, δεν είμαι «πλήρως» μνημένη ή «απόλυτα» ξένη σε σχέση με την υπό έρευνα κοινότητα. Στο σημείο αυτό δεν θα υπεισέλθω σε διεξοδική ανάλυση του αυτοαναστοχασμού ως εθνογράφος, αν και στις μέρες μας είναι πράγματι της μόδας. Θα ήθελα απλώς να τονίσω ένα σημαντικό πρόβλημα: σε αυτή την περίπτωση έπρεπε πρώτα απ' όλα να θέσω ξεκάθαρα όρια ως προς το *τι* και *γιατί* αντιπροσωπεύω ως πληροφοριοδότης. Πιστεύω ότι εάν χρησιμοποιούσα τις δικές μου αναμνήσεις και αυτοαναστοχασμούς ως αναμφισβήτητη αλήθεια, αυτό θα μπορούσε να με παγιδεύσει επικίνδυνα, καθώς είχα μερικές πρότερες θεωρίες και θα μου ήταν ιδιαίτερα εύκολο να τις «αποδείξω». Οι επιλεκτικές αναμνήσεις μπορεί να καλύπτουν και να διαστρεβλώνουν την ποικιλία των διαδικασιών και των γεγονότων που είναι σημαντικά γι' αυτή τη μελέτη. Τουλάχιστον, ως μια αντιπρόσωπος της τοπικής πλειονότητας –αφού επισκέπτομαι το μέρος αρκετές φορές κάθε χρόνο–, μπορούσα να παραμείνω εθνοκεντρική και ιδιαίτερα θετική ως προς το ότι γνώριζα τα πάντα λόγω προσωπικής εμπειρίας. Ταυτόχρονα, θεωρώ ότι οι αναμνήσεις μου ήταν μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών, που δεν μπορούσα να απορρί-

ψω έτσι απλά. Επομένως, δημιούργησα μια «ατζέντα» για την έρευνα πεδίου σαν να επρόκειτο για ένα εντελώς καινούργιο μέρος, με το οποίο ασχολούμαι για πρώτη φορά, και άρχισα να ελέγχω κάθε ανάμνηση μέσω των δεδομένων που συνέλεγα. Η πρώτη έκπληξη, και μία απόδειξη ότι αυτή η προσέγγιση είναι σωστή και αποδίδει, ήρθε όταν ανακάλυψα ότι μία από τις ομάδες που μελετούσα δεν εγκαταστάθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 στη Ζλατάριτσα, όπως θυμόμουν με σιγουριά. Οι εγγραφές στο μητρώο της ενορίας και οι συνεντεύξεις απέδειξαν ότι αυτή η ομάδα έφθασε στην πόλη στα τέλη του 19ου αιώνα, αλλά η ζωή της ήταν περιορισμένη στη γειτονιά της, που βρισκόταν στη άκρη του χωριού. Οι πολύχρωμα ντυμένες γυναίκες που εμφανίζονταν σπάνια, κουβαλώντας τεράστιες χειροποίητες μάλλινες τσάντες με ξύλινα κουτάλια για πούλημα, είχαν καταχωνιαστεί στη μνήμη μου ως η «επίσκεψη των αλλόκοτων». Όταν μια οικογένεια από αυτή την ομάδα αγόρασε το σπίτι των γειτόνων μας, το 1969, δημιούργησα την ανάμνηση ότι «εκείνοι οι ξένοι εγκαταστάθηκαν στη Ζλατάριτσα». Αυτή η περίπτωση αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τις δυσκολίες που έπρεπε να αντιμετωπίσω και να ξεπεράσω ως ερευνήτρια, η οποία ταυτόχρονα λειτουργεί ως πληροφοριοδότης.

Άλλο ένα πρόβλημα το οποίο αντιμετώπισα κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου (Αύγουστος-Οκτώβριος 2007, Απρίλιος-Μάιος 2008) ήταν το σύνδρομο του «(εσύ) είσαι μία από εμάς». Αυτό σημαίνει ότι έπρεπε να σεβαστώ όλα τα εμπόδια που προέκυπταν, επειδή οι περισσότεροι από τους ανθρώπους γνώριζαν την οικογένεια και τους συγγενείς μου. Επομένως, αν ήθελα να διατηρήσω την καλή φήμη της οικογένειάς μου, έπρεπε να υποδυθώ τους ρόλους της σεβαστής ερευνήτριας και της μεσήλικης γυναίκας και να μην κάνω ποτέ τις συνε-

ντεύξεις μου στο καφενείο· για παράδειγμα, δεν μπορούσα να πάω έναν απλό περίπατο στην *Τσίγγανσκατα* (γειτονιά των Τσιγγάνων) και στη *Βλάσαστα μαχαλά* (γειτονιά των Βλάχων) –και οι δύο είναι παλιές γειτονιές των Ρομά– και απλώς να τραβήξω μερικές φωτογραφίες. Για να το κάνω αυτό έπρεπε να έχω κανονίσει από πριν τη συνάντηση και να έχω μια κοινωνικά αποδεκτή εξήγηση για τον καθένα, που μπορεί να με ρωτούσε τις πιο κοινές ερωτήσεις στη Ζλατάριτσα: «Πού πηγαίνεις;» και «Πού ήσουν;». Το ότι ήμουν δέσμια του τοπικού πρωτοκόλλου μού κόστισε χρόνο και προσπάθειες για να κανονίσω τις συναντήσεις μου σε κατάλληλο χρόνο και τόπο για τον πληροφοριοδότη, αλλά οι προηγούμενες σχέσεις μου με βοήθησαν να κλείσω εύκολα αυτά τα ραντεβού. Οι άνθρωποι γνωρίζουν το πρόσωπό μου από την τηλεόραση και τη φωνή μου από την εθνική ραδιοφωνία –αποτελεί μέρος της τοπικής περηφάνιας ότι «μία από εμάς» εμφανίζεται στα εθνικά Μέσα Ενημέρωσης– ώστε όλοι ένιωθαν άνετα να μιλήσουν στη «δημοσιογράφο». Ως εκ τούτου, η έρευνά μου συνδυάζει μακροπρόθεσμες παρατηρήσεις (προσωπικές εμπειρίες) με επιμέρους μικρής διάρκειας έρευνα.

Το τελευταίο ζήτημα, στο οποίο πρέπει να αναφερθώ, είναι το θεωρητικό υπόβαθρο. Η έννοια των «συνόρων» και των «ορίων» είναι απίστευτα πλούσια. Μελετητές όπως οι Frederik Barth (1969), Mikhail Bakhtin (1982), Yosef Lapid και Mathias Albert (2001) και Henk van Houtum (2002), μεταξύ άλλων, έχουν διερευνήσει τι σημαίνουν σύνορα και τι σημαίνει να «οριοθετούνται» κοινωνικές ομάδες, κουλτούρες και ιδέες στην κοινωνική και πολιτική ζωή (βλ. Ackleson 2003: 324). Η σπουδαιότητα των προβλημάτων σχετικά με τα σύνορα και τα όρια προκαλεί τους σύγχρονους μελετητές να ξαναδιαβάσουν τον πρωτοπόρο Αμερικανό ανθρωπολόγο Φρα-

ντες Μπόας και την άποψη των φοιτητών του σχετικά με τα πολιτισμικά όρια (Bashkow 2004: 443). Πολλή από τη νέα συλλογιστική σχετικά με τα σύνορα περιστρέφεται γύρω από τις πολυπρόσωπες και σύνθετες σχέσεις μεταξύ χώρου και ταυτότητας, οι οποίες ξεχωρίζουν και διακρίνουν στον κοινωνικό χώρο και στους λαούς πέρα από τα σύνορα, ενώ απορρίπτουν τη διαφορά εκείνων που βρίσκονται μέσα στα σύνορα (van Houtum και Anke Strüver 2002: 142). Το ξεπέραςμα των ορίων, θα υποστηρίζαμε, είναι κυρίως το ξεπέραςμα των κοινωνικά κατασκευασμένων φαντασιώσεων για την υπαγωγή σε έναν συγκεκριμένο τόπο και της ανάγκης για έναν (συγκεκριμένο) χώρο. Τα όρια εκφράζουν διαχωρισμό. Όταν η φαντασία έχει τη δυνατότητα να διαχωρίζει ανθρώπους, έχει επίσης τη δυνατότητα να ενώνει ανθρώπους. Το ξεπέραςμα των ορίων, επομένως, απαιτεί να ξαναφανταστούμε τα όρια και να ξαναφανταστούμε τους εκτός ως εντός. Αυτό, όμως, θα απαιτούσε το φαντασιακό πλαίσιο που επιτρέπει στους ανθρώπους να έρχονται σε επαφή και να αλληλεπιδρούν με τους «άλλους», με τους «ξένους» (van Houtum και Anke Strüver 2002: 142).

Κατά τη διάρκεια της μελέτης σχετικά με τα όρια, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή σε αντιλήψεις που αφορούν την πολιτισμική κληρονομιά και την έκφασή της στις μέρες μας (Hobsbawm 1990 & Geertz 1973). Το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα έχει χαρακτηριστεί από το έντονο ενδιαφέρον μελετητών από όλο τον κόσμο για τα ζητήματα, που σχετίζονται με τις ατομικές και ομαδικές ταυτότητες (εθνοτική, εθνική, θρησκευτική, κοινωνική/πολιτική, προσωπική, υπαγωγή σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμό/υποπολιτισμό, κ.λπ.). Οι μελετητές που προέρχονται από τις Κοινωνικές Επιστήμες, ανήκοντας σε διαφορετικούς ακαδημαϊκούς κλάδους και υποστηρίζοντας

διαφορετικές μεθοδολογικές σχολές, πειραματίζονται μόνιμα με διαφορετικές ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους, για να απαντήσουν στα ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης των ατομικών και ομαδικών ταυτοτήτων, με τους παράγοντες που την επηρεάζουν, με τους μηχανισμούς μέσω των οποίων η ταυτότητα λειτουργεί και αλλάζει (Kymlicka 1995· Gellner 1993· Gossiaux 2002· Bromley 1973· Appadurai 1991· Barth 1969· Anderson 1991· Giddens 1991 κ.λπ.). Ενδεχομένως, το μόνο σημείο το οποίο τελικά ενώνει όλους τους συγγραφείς, οι οποίοι επεξεργάζονται τις διαφορετικές διαστάσεις των ερωτημάτων σχετικά με την ταυτότητα, είναι ο ισχυρισμός ότι πρόκειται για μια περίπλοκη, πολυσύνθετη κατηγορία, η οποία λειτουργεί σε διαφορετικά επίπεδα και εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές, ανάλογα με ποικίλους παράγοντες (με μόνιμο ή περιπτωσιακό χαρακτήρα). Όσον αφορά την παρούσα έρευνα, τα όρια που βασίζονται στη σύνθετη κατηγορία της ταυτότητας μπορεί να είναι αναμενόμενο να δρουν με σύνθετο τρόπο. Η μελέτη μιας δυναμικής πολυπολιτισμικής τοπικής κοινότητας απαιτεί πολλαπλές προσεγγίσεις και εφαρμογή πολλαπλών θεωρητικών εργαλείων. Επομένως, η επιλογή μου είναι να δουλέψω με έναν εργαλειακό συνδυασμό θεωριών παρά να αναζητήσω σωτηρία μέσω μίας συγκεκριμένης θεωρίας. Αυτό συμβαίνει γιατί το πολύπλοκο πλαίσιο απαιτεί πολύπλοκες θεωρητικές προσεγγίσεις.

Παρατηρητής (αυτο)παρατηρούμενος

Η Ζλατάριτσα είναι ο τόπος καταγωγής των γονιών μου (γεννημένοι το 1926 και 1928). Κατά τη διαδικασία της αστικοποίησης, το 1948 μετοίκισαν στη Σόφια. Ο αδελφός μου γεν-

νήθηκε κι αυτός στη Ζλατάριτσα. Εγώ γεννήθηκα αργότερα στη Σόφια. Ο πατέρας μου εργάστηκε σκληρά για να δημιουργήσει και να διατηρήσει στην οικογένεια μια ισχυρή ταυτότητα της Ζλατάριτσας. Τονίζοταν συχνά ότι δεν γεννήθηκα εκεί, αλλά ότι είμαι δεμένη μαζί της με δεσμούς αίματος. Χρόνια αργότερα, όταν άρχισα να μελετώ τις μεταναστεύσεις, αναγνώρισα αυτή την κλασική στρατηγική του μετανάστη για την επιβολή και ενδυνάμωση της τοπικής ταυτότητας σε σχέση με τον τόπο καταγωγής. Παρά τη μεγάλη για τα δεδομένα της Βουλγαρίας απόσταση (257 χιλιόμετρα) επισκεπτόμασταν συχνά «Το Χωριό!». Οι πρώτες δυνατές και ζωηρές αναμνήσεις μου συνδέονται με τους ανθρώπους και τον τόπο του. Όπως όλα τα ξαδέλφια μου, παιδιά μεταναστών στις μεγάλες πόλεις από τις αρχές της δεκαετίας του '50, όλες οι διακοπές μου σημαδεύτηκαν από το ποτάμι, το βουνό, την αυλή με τις χήνες και τα κοτόπουλα, τα πρόβατα και τα γουρουνάκια, και τον λαχανόκηπο. Ένιωθα ότι ανήκα στη μεγάλη κοινότητα της οικογένειας και της γειτονιάς που συγχέονταν. Καθώς ανήκα στην πρώτη γενιά που γεννήθηκε στις πόλεις, οι οποίες βρίσκονταν σε μια διαδικασία ταχείας ανάπτυξης, αισθανθήκαμε κάποιες μικρές αποστάσεις μεταξύ Ημών – «από τις μεγάλες πόλεις» – και Εκείνων – των ντόπιων χωρικών. Ωστόσο, μετά την πρώτη εβδομάδα των μεγάλων σχολικών καλοκαιρινών διακοπών, αυτές οι αποστάσεις πάντοτε μίκραιναν και ήμασταν πάλι μέρος των τοπικών «δικτύων επικοινωνίας» και κατά κάποιο τρόπο απολογούμασταν που δεν ζούσαμε μόνιμα στο χωριό.

«Το βουνό γεννά τον άνθρωπο, το χωράφι παράγει μόνο κολοκύθες!». Αυτός ήταν ο δεύτερος στυλοβάτης ταυτότητας (και όριο) που επινοήθηκε στη ζωή μου. Αισθανόμουν αναπόσπαστο κομμάτι της ευρύτερης κοινότητας του βουνού και

λίγο αγχωμένη που γεννήθηκα στην πρωτεύουσα, τη Σόφια, που βρισκόταν στην επίπεδη ομώνυμη πεδιάδα. Μου πήρε 50 χρόνια περίπου για να συνειδητοποιήσω ότι η Ζλατάριτσα βρίσκεται μόλις 75 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας, σε αντίθεση με τη Σόφια η οποία βρίσκεται 550 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας. Γιατί, λοιπόν, τέτοια ανησυχία για το βουνό; Ωστόσο, ακόμη και αυτή η νέα γνώση δεν ενισχύει την ταυτότητά μου ως «πρωτευουσιάνας». Βαθιά μέσα μου, γνωρίζω, είμαι βουνίσια.

Και μάλιστα «το δικό μας» βουνό είναι το Βαλκάν (Αίμιος) – η καρδιά της Βαλκανικής Χερσονήσου – και η Ζλατάριτσα βρίσκεται σχεδόν στη μέση της οροσειράς του Βαλκάν (στους πρόποδες των βορειοκεντρικών κλιτύων του βουνού). Τα ισχυρά αισθήματα ότι ανήκω στο «Κέντρο του Κέντρου» του κόσμου έγιναν μέρος της ταυτότητάς μου. Οτιδήποτε άλλο (ακόμα και η πρωτεύουσα) έμοιαζε περιφερειακό.

Είναι σημαντικό να αναφέρω ότι η Ζλατάριτσα βρίσκεται μεταξύ δύο πολύ ισχυρών κέντρων της εθνικής ιδεολογίας: απέχει 25 χιλιόμετρα από το Βελίκο Τέρνοβο (την πρωτεύουσα του Δεύτερου Βουλγαρικού Βασιλείου κατά τον 12ο-14ο αιώνα) και 16 χιλιόμετρα από την πόλη της Ελένα (ενός από τα πιο σημαντικά εκπαιδευτικά και πνευματικά κέντρα κατά τη διάρκεια της Βουλγαρικής Αναγέννησης κατά τον 18ο-19ο αιώνα). Στις 17 Απριλίου 1879, στο Βελίκο Τέρνοβο συγκλήθηκε η πρώτη Εθνοσυνέλευση, η οποία έλαβε εκεί δύο σημαντικές αποφάσεις: ανακήρυξε τη Σόφια πρωτεύουσα του νέου (επαν)ιδρυθέντος εθνικού κράτους και αναγνώρισε ως επίσημη γλώσσα του τη διάλεκτο της περιοχής του Βελίκο Τέρνοβο. Το γεγονός ότι εκεί μιλιούνται τα πιο «καθαρά» βουλγάρικα αποτελεί ένα πολύ ισχυρό εργαλείο για τη δημιουργία ισχυρής εθνικής ταυτότητας στους ανθρώπους της περιοχής.

Καθώς η Ζλατάριτσα βρίσκεται ανάμεσα σε αυτές τις δύο περιοχές, δημιουργεί ισχυρούς δεσμούς με δύο από τα πιο ένδοξα γεγονότα της βουλγαρικής Ιστορίας, τα οποία απετέλεσαν στοιχείο για την επεξεργασία της εθνικής προπαγάνδας: το Δεύτερο Βουλγαρικό Βασίλειο (1187-1393) – δηλαδή οι επιτυχείς πόλεμοι εναντίον των γειτόνων και η πνευματική Αναγέννηση (η σύγχρονη εκπαίδευση που οδηγούσε στην εθνική ανεξαρτησία). Η αντίληψη ότι οι άνθρωποι της περιοχής είναι «Αυθεντικοί Βούλγαροι», επίγονοι των θεματοφυλάκων της «βουλγαρικότητας», ήταν ένα πολύ ισχυρό μέσο προπαγάνδας κατά τη διάρκεια του Τρίτου Βουλγαρικού Βασιλείου (1878-1944) και της κομμουνιστικής περιόδου (1944-1989). Έτσι, λοιπόν, η μοναδική πολιτισμική ταυτότητα της περιοχής τείνει να εφαρμοσθεί σε όλο το έθνος. Το γεγονός αυτό μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητό αναφορικά με επιθετικές αφομοιωτικές πολιτικές του ολοκληρωτισμού, που ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένες σε αυτή την περιοχή, όπου ο πληθυσμός της ήταν μεικτός, εθνοτικά και θρησκευτικά. Μεγαλώσαμε γνωρίζοντας ότι «η Ζλατάριτσα ήταν το πιο αυθεντικό (αμιγώς βουλγαρικό) χωριό με ιδιαίτερα προνόμια στο παρελθόν (π.χ. επί οθωμανικής κυριαρχίας)», που σημαίνει ότι: «Δεν υπήρχαν Τούρκοι εδώ, γιατί απαγορευόταν οι Τούρκοι να γεννούν κι ένας Τούρκος να διασχίζει το χωριό έφιππος». Η ιδέα των ειδικών προνομίων για την ύπαρξη μονοεθνοτικού «αμιγώς βουλγαρικού» οικισμού ισχύει ακόμη. Φέτος την άνοιξη κατέγραψα την παραλλαγή της. «Μας επιτρεπόταν να σφάζουμε κοίρους την ημέρα. Η σφαγή κοίρων απαγορευόταν στη Μουσουλμανική (Οθωμανική) Αυτοκρατορία και οι περισσότεροι Βούλγαροι έπρεπε να την κάνουν όταν νύχτωνε. Επομένως, εμείς είχαμε ειδική άδεια», είπε ο Κόλυο (27).

Κάποια μεμονωμένα αρχαιολογικά στοιχεία αποκαλύπτουν ίχνη αρκετών οικισμών σε αυτή την περιοχή (ξεκινώντας από την πρώιμη εποχή του χαλκού). Το υπάρχον οθωμανικό φορολογικό μπτρώ από το 1479 δείχνει ότι στο χωριό υπήρχαν 48 οικογένειες και 4 οικογένειες με χήρες· στο φορολογικό μπτρώ για την περίοδο 1515-1516 αναφέρονται 46 οικογένειες. Όλοι αυτοί ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί. Το χωριό ονομαζόταν *Ζλατάρ* (Χρυσοχώος). Για αιώνες η ονομασία του παρέμεινε σχεδόν अपαράλλαχτη. Το 1622 αναδείχθηκε σε *δερβένι*, δηλαδή σε επόπτη των ορεινών περασμάτων ή διόδων, γεγονός που έδωσε στους ντόπιους μερικά προνόμια. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, ο πληθυσμός αποτελούνταν από Βούλγαρους χριστιανούς. Πάντως, δεν υπάρχει κάποια συστηματική ακαδημαϊκή έρευνα για την Ιστορία και τον πολιτισμό της Ζλατάριτσας, παρότι εκεί γεννήθηκε ένας από τους πλέον σημαντικούς Βούλγαρους διανοούμενους, ο διαπρεπής ιστορικός, καθηγητής Βασίλ Ζλατάρσκι (1866-1935), μελετητής της Μεσαιωνικής Βουλγαρικής Ιστορίας. Όπως σε όλη τη χώρα, έτσι και εκεί εμφανίστηκαν προσωπικότητες ντόπιων ερασιτεχνών ιστορικών, οι οποίοι συνέλεξαν αντικείμενα τέχνης, παραδόσεις και τοπωνύμια. Τα ευρήματά τους εκτίθενται σε ένα μικρό μουσείο, ο διευθυντής του οποίου δεν είναι πτυχιούχος ιστορικός ή εθνογράφος. Η έκθεση διοργανώθηκε το 1974 στο πλαίσιο της κομμουνιστικής προπαγάνδας και τίποτα δεν έχει αλλάξει μέχρι σήμερα. Οι πόρτες του μουσείου ανοίγουν πολύ σπάνια, επομένως δεν είναι λειτουργικό ως εργαλείο για τη δημιουργία τοπικών αναμνήσεων και ταυτότητας. Αλλά οι εργασίες των ντόπιων ιστορικών, οι οποίες δημιουργούν μια σταθερή τοπική μυθολογία περί «αμιγούς βουλγαρικού» χωριού μεταδίδονται μέσω του τοπικού ραδιοφωνικού σταθμού και, πρόσφατα, μέσω της καλωδιακής τη-

λεόρασης. Επομένως, πρόκειται για ένα πολύ ισχυρό εργαλείο για τη δημιουργία τοπικής ταυτότητας, παρότι ο πληθυσμός άλλαξε αισθητά κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Η γιαγιά μου και ο παππούς μου δεν ήταν θρήσκοι, ούτε οι συγγενείς μας ούτε οι γείτονες ήταν θρήσκοι. Οι μόνες στιγμές που θυμάμαι να μπαίνω στην εκκλησία του χωριού με τη γιαγιά μου ήταν σε κηδείες. Ωστόσο, μια οικογενειακή παράδοση, την οποία η γιαγιά μου συνήθιζε να μου επαναλαμβάνει, συνδέει την οικογένεια της μητέρας μου με την ανέγερση της εκκλησίας. Με την υπέροχη φωνή της η γιαγιά συνήθιζε να μου τραγουδά το τραγούδι «Η Μαρίνκα τούρκεψε» (*Poturchila sa 'I Marinka*). Αυτό το τραγούδι λέει την ιστορία της Μαρίνκα, που αλλαξοπίστησε κι έγινε μουσουλμάνη και περιγράφει στις φίλες της τα συναισθήματά της. Ακόμη θυμάμαι τα σχόλια της γιαγιά μου σε ερωτήσεις για την πίστη:

Η βουλγαρική πίστη είναι όμορφη.

Μυρίζει υπέροχα

Μυρίζει σαν μικρός φρέσκος βασιλικός.

Η τούρκικη πίστη είναι άσχημη.

Μυρίζει άσχημα.

Μυρίζει σαν αφροξυλιά και τσουκνίδα¹.

Η σύγχυση του εθνικού και θρησκευτικού ανήκειν στα Βαλκάνια έχει μελετηθεί ευρέως (Todorova 1997) και δεν αποτελεί ιδιαίτερο αντικείμενο σχολιασμού εδώ. Αφορά στον

1. Αν και αρκετά παράξενο. Σε αυτό το μέρος της Βουλγαρίας η τσουκνίδα δεν εκτιμάται. Την χρησιμοποιούσαν ως τροφή για τα γαλάπουλα. Οι Βούλγαροι εθνογράφοι είχαν καταγράψει ισχυρό, συμβολικό και τελετουργικό δεσμό ανάμεσα στην τσουκνίδα και την ιδέα της επιβίωσης κατά τη διάρκεια του χειμώνα.

τρόπο με τον οποίο η πολυαγαπημένη μου γιαγιά διαμόρφωσε την ταυτότητά μου ως μη θρησκευόμενης χριστιανής. Παρότι εκείνο τον καιρό δεν γνώριζα μουσουλμάνους, ήμουν προετοιμασμένη να διατηρήσω και να υπερασπιστώ την υπαγωγή μου στον Χριστιανισμό.

Σε αυτό το «αμιγές βουλγαρικό περιβάλλον», έμαθα από την αρχή τον διαχωρισμό της κοινότητας και γνώριζα το σύνορο που όριζε ξεκάθαρα τον χώρο κατά το παρελθόν. Εμείς (οι στενοί συγγενείς μου και οι γείτονες) ανήκουμε στην Πάνω Γειτονιά (*Γκόρντα μαχαλά*) σε αντίθεση με την Κάτω Γειτονιά του χωριού (*Ντόλντα μαχαλά*). Το κέντρο του χωριού (*Τσαρσία*) χωρίζει ακόμα και σήμερα τον κοινωνικό χώρο παρά την έντονη εσωτερική ανάμειξη του πληθυσμού κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Οι γεροντότεροι θυμούνται ακόμη τους καβγάδες μεταξύ των νεαρών και από τις δύο γειτονίες, ιδιαίτερα όταν το θέμα τους ήταν η ανταλλαγή κοριτσιών. Πρόκειται για μία καλά καταγεγραμμένη παράδοση γάμων εντός της γειτονιάς και αν κάποιος «ξένος» θέλει να παντρευτεί το κορίτσι «μας», θεωρείται απαγωγέας. Η επίλυση της διαμάχης έχει την τελετουργική έκφρασή της κατά τη διάρκεια της γαμήλιας τελετής. Ο νεαρός από την «άλλη γειτονιά» πρέπει να πληρώσει στους άλλους νέους κάποια συμβολικά λύτρα για το δικαίωμά του να «πάρει» τη νύφη από τον μαχαλά τους.

Αυτές οι εντάσεις εκλείψανε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν άρχισε η μαζική μετανάστευση περιστασιακών εργατών από το χωριό. Ο πατέρας μου από την Κάτω Γειτονιά δεν είχε πρόβλημα να ερωτευθεί και να παντρευτεί το 1949 τη μητέρα μου από την Πάνω Γειτονιά και στη συνέχεια να αισθάνεται ότι συνδέεται περισσότερο με τη γειτονιά της. Όλη τη ζωή του ήταν αφοσιωμένος στην Πάνω Γειτονιά.

Επομένως, επιβεβαίωσε την παροιμία «Απ' όπου είναι η νύφη σου, από εκεί είναι και οι συγγενείς σου». Όταν περπατώ στη Ζλατάριτσα, εξακολουθώ να αισθάνομαι ότι ανήκω στην Πάνω Γειτονιά και αυτό είναι, επίσης, ένα μικρό αλλά υπαρκτό κομμάτι της ταυτότητάς μου και της περηφάνιας μου.

Συνοψίζοντας, η οικογένειά μου με ανέθρεψε με αδιαμφισβήτητη συνείδηση ότι είμαι «Αμιγής» Βουλγάρα, μη θρησκευόμενη χριστιανή ορθόδοξη και προέρχομαι από την καρδιά των Βαλκανίων, από το καλύτερο μέρος του χωριού.

Το 1974 η Ζλατάριτσα ανακηρύχθηκε δήμος. Το γεγονός αυτό έκανε τους γονείς μου περήφανους· κανείς δε μπορεί να τους αποκαλέσει πια χωριάτες λόγω της καταγωγής τους. Γινόntonταν πολλά αστεία σχετικά με τη νέα αστική ταυτότητα των χωρικών. Πράγματι, η τοπική υποδομή άρχισε να καταστρέφεται μετά το 1989. Δεν υπάρχουν πλέον νοσοκομείο και μαιευτήριο, κινηματογράφος, θέατρο ή ορχήστρα που να παίζει στο εστιατόριο τα βράδια. Ο ντόπιος πληθυσμός μειώνεται γρήγορα: από 6.000 το 1974 σε 2.000 το 2008. Αν και η Ζλατάριτσα έχει ανακηρυχθεί πρόσφατα πόλη και κέντρο του ομώνυμου δήμου, έχει χαρακτηριστικά χωριού όσον αφορά τις επιχειρήσεις και την υποδομή, περισσότερα απ' όσα είχε κατά την παιδική μου ηλικία. Η περιοχή της συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο με τις πιο εγκαταλειμμένες και υπανάπτυκτες αγροτικές περιοχές της Βουλγαρίας. Αν και οι ντόπιοι Βούλγαροι παραπονιούνται ότι η ζωή και οι δυνατότητες στην πόλη είναι σε συνθήκες φτώχειας, η αύξηση των εσωτερικών μεταναστεύσεων από το 1990 δείχνει κάτι άλλο. Νέοι άνθρωποι έρχονται στη Ζλατάριτσα, γιατί υπάρχουν σχετικά καλύτερες ευκαιρίες ζωής. Στο σύνολο των στοιχείων τα οποία συνθέτουν την τοπική ιδεολογία, όπως δείχθηκε, μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια θετική πολιτισμική και λειτουργική (van

Houtum & Lagendijk 2001: 754) ταυτότητα της μικρής πόλης με δύσκολες οικονομικές συνθήκες.

Ολοκληρώνοντας την ανασκόπηση των δικών μου αναμνήσεων, θα παραθέσω τρεις ακόμα αναμνήσεις από την παιδική μου ηλικία: Ο παππούς μου κατάγεται από μια οικογένεια περιβολάρηδων. Ο ίδιος και ο πατέρας του μεταναστεύανε εποχιακά για να εργαστούν στη Ρουμανία, όπως και πολλοί άνδρες από τη Ζλατάριτσα στην αρχή του 20ού αιώνα. Δουλεύοντας στο περιβόλι με τους ντόπιους Ρουμάνους και πουλώντας λαχανικά, έμαθε μερικά ρουμάνικα της καθομιλουμένης (βλάχικα, *βλάσκι*, όπως συνήθως τα έλεγε). Θυμάμαι πολύ καλά τον παππού να κάθεται στο παγκάκι και να απευθύνεται στα βλάχικα (*βλάσκι*) σε νεαρές γυναίκες που πουλούσαν ζύλινα κουτάλια και αδράχτια. Στο τέλος, πάντα συμπέρανε ότι οι γυναίκες δεν μιλούσαν σωστά βλάχικα, *βλάσκι* (ρουμάνικα) και, επομένως, δεν ήταν Βλάχες, *Βλαχίνι* (Ρουμάνες), όπως διατείνονταν. Στην τοπική καθομιλουμένη γλώσσα (και όχι μόνο ακόμα και σήμερα) *Βλάχο* (*Βλαχ*) ονομάζουν τον *Ρουμάνο* (*Ρουμάνετς*). Το συμπέρασμα του παππού μου, που ένιωθε ότι ήταν ειδικός στα περί Ρουμανίας, ήταν ότι εκείνες οι γυναίκες ανήκαν στην ομάδα των *Τσιγγάνων* (*Τσίγγανι*).

Η δεύτερη ανάμνηση: Μία φορά κάθε χρόνο το καλοκαίρι, η γιαγιά μου καλούσε τη Φαντίμκα, μια αδύνατη συνομήλική της γυναίκα, για να την βοηθήσει να ασβεστώσει τον φούρνο. Όλη η διαδικασία διαρκούσε περίπου τρεις ώρες και όταν τελείωναν, κάθονταν κάτω από μια τέντα, τρώγοντας, αργοπίνοντας σπιτικό κρασί και μιλώντας περί ανέμων και υδάτων για ώρες. Αργά το απόγευμα, η γιαγιά θα ετοιμάζε μερικά χρήματα, ένα μεγάλο μπόγο με όμορφα ρούχα που δεν μας έκαναν πια –για τα εγγόνια της Φαντίμκα– και μια σχοινένια τσάντα γεμάτη λαχανικά από τον κήπο, μερικές κονσέρβες και

αλεύρι. Το μόνο που ήξερα για τη Φαντίμκα ήταν πως ήταν φίλη της γιαγιάς – μια φτωχιά γυναίκα που βοηθάει και ως ανταπόδοση για τη βοήθειά της λαμβάνει μια μικρή ανταμοιβή. Η γιαγιά δεν μου είπε ποτέ ότι η Φαντίμκα ανήκει στην ομάδα των Τσιγγάνων (*Τσίγγανι*).

Η τρίτη ανάμνηση: Δεν έτυχε να έχω κάποιο ντόπιο φίλο Βούλγαρο, στην ηλικία μου, που να μένει στον δρόμο μας. Στο τέλος του δρόμου, σ' ένα μικρό σπίτι ζούσαν με την οικογένειά τους δυο αδέρφια, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, ο Ράμκοτο και η Ντούντα, που ήμασταν συνομήλικοι. Παίζαμε στον δρόμο ή στο ποτάμι μαζί με άλλα παιδιά από τη γειτονική μικρή τσιγγάνικη γειτονιά (*Τσίγγανσκατα Μαχαλά*). Καθόμασταν μαζί μέχρι να νυχτώσει, τρώγαμε μαζί, πηγαίναμε στον κινηματογράφο αργά τα απογεύματα και τα βράδια χορεύαμε έξω από το εστιατόριο όπου οι γονείς τους έπαιζαν λαϊκή και κλασική μουσική. Πάντα μιλούσαμε βουλγάρικα. Στις αναμνήσεις μου, οι φίλοι μου διέφεραν από μένα, όπως εγώ διέφερα από τους ντόπιους Βούλγαρους – εκείνοι ήταν Τσιγγάνοι, εγώ ήμουν παιδί της πόλης. Η πρώτη φορά που συνειδητοποίησα τις διαφορές μας ήταν όταν ένα άλλο κορίτσι από την πρωτεύουσα, τη Σόφια, ερωτεύτηκε έναν Τσιγγάνο και ήθελε να τον παντρευτεί.

Οι ομάδες: εθνοτική και θρησκευτική υπαγωγή

Η Ζλατάριτσα ιδρύθηκε από Βούλγαρους χριστιανούς ορθόδοξους. Βρίσκεται σε αυτόν τον τόπο τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα. Το 2008 υπήρχαν 1.000 Βούλγαροι (σχεδόν το 50% του ντόπιου πληθυσμού).

Για τους Βούλγαρους οι ακόλουθες πέντε ομάδες είναι *Τσίγγανι* (Τσιγγάνοι):

- Η ομάδα των *Στάριτε Μπούλγκαρι* (Οι Παλιοί Βούλγαροι) ήλθε εδώ πιθανόν πριν από το τέλος του 19ου αιώνα. Η συλλογική ανάμνηση των μελών της ομάδας επιμένει ότι πάντα ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι. Οι άνδρες αυτής της ομάδας είναι σιδηρουργοί και πεταλωτές. Οι άλλες ομάδες τούς αναγνωρίζουν ως μια ιδιαίτερη ομάδα – ούτε Βούλγαρους ούτε Τσιγγάνους. Το 2008 υπήρχαν 10 άτομα.

- Η ομάδα των *Βλάχων* (*Βλάσι*) ήλθε περίπου στο τέλος του 19ου αιώνα, στη δεκαετία του 1880, όπως αποδεικνύεται από τις πρώτες εγγραφές στους ληξιαρχικούς καταλόγους της εκκλησίας (κηδείες και βαπτίσεις). Οι ηλικιωμένοι θυμούνται ότι ήρθαν από το χωριό Ρεζάτς, ένα χωριό που είναι ψηλά στο βουνό, ανήκει στον Δήμο Ζλατάριτσας και σήμερα είναι σχεδόν έρημο από κατοίκους. Η ομάδα των *Βλάχων* είναι θρησκευόμενοι χριστιανοί ορθόδοξοι, παρότι πιστεύουν πολύ στη βασκανία (στο κακό μάτι) και στη μαγεία και επιδίδονται σε σχετικές πρακτικές. Η ταυτότητά τους ως «αληθινών χριστιανών» δημιουργεί όρια μεταξύ της ομάδας τους και των «άλλων» (των «άθρων»). Η πρόσφατη αξιοσημείωτη ροή οικονομικών μεταναστών αυτής της ομάδας προς την Ελλάδα ενισχύει τις προσπάθειές τους να είναι «καλοί χριστιανοί». Οι άλλες ομάδες τούς αναγνωρίζουν ως *Βλάχους Τσιγγάνους* (*Βλάσι Τσίγγανι*). Οι ίδιοι παρουσιάζονται ως *Βλάχοι* (*Βλάσι* – Ρουμάνοι) ή ως *Κοπάναρι* (κατασκευαστές αδραχιών). Η δυναμική αυτών των δύο επιπέδων αυτοαναγνώρισης – εθνοτική και επαγγελματική – έχουν μελετηθεί επαρκώς (Marushiakova & Popon 1997). Το 2008 υπήρχαν περίπου 600 άτομα.

- Η ομάδα των *Μουσικών* (*Μουζικάντι*) ήλθε περίπου την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα από το Κότελ, μια μικρή πόλη που βρίσκεται στα Ανατολικά Βαλκάνια Όρη. Ήταν μου-

σουλμάνοι. Μολονότι οι *Μουζικάντι* διατήρησαν τα μουσουλμανικά τους ονόματα έως ότου εξαναγκάστηκαν να τα αλλάξουν (1962) και οι πρώτες επίσημες μεταστροφές και προσχωρήσεις στον Χριστιανισμό άρχισαν γύρω στο 1993, εξαιτίας της ιεραποστολικής δραστηριότητας του ιερέα της περιοχής, όλοι τους δέχονταν τις τοπικές θρησκευτικές τελετουργίες από τον καιρό που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και πάντοτε συμπεριφέρονταν σαν ορθόδοξοι χριστιανοί. Αυτή η αλλαγή στις θρησκευτικές πρακτικές έχει μελετηθεί εκτενώς επίσης (Marushiakova & Popov 1997). Για γενιές, οι άνδρες της ομάδας των *Μουζικάντι* εργάζονταν σε στρατιωτικές μπάντες. Ανέπτυξαν συγκεκριμένο ομαδικό πολιτισμό. Ο γενικός προσδιορισμός ταυτότητας της ομάδας και ο αυτοπροσδιορισμός τους είναι *Τσιγγάνοι*. Το 2008 υπήρχαν 200 άτομα.

• Η ομάδα των *Μακεδόνων Βλάχων* (*Μακεντόνσκι Βλάχοι*) ήλθε το 2004. Στην ερώτηση: «Γιατί τους αποκαλείτε “Μακεντόνσκι”;» (Μακεδόνες), οι ντόπιοι, Βούλγαροι και Τσιγγάνοι, απαντούν: «Λόγω του κακού χαρακτήρα τους!»². Δεν είχα την ευκαιρία να μιλήσω με μέλη αυτής της ομάδας. Όλες οι πληροφορίες προέρχονται από συνεντεύξεις με μέλη άλλων ομάδων, που λένε ότι εκείνοι οι *Βλάχοι* μιλούν *βλάχικα*, αλλά κανείς δεν γνωρίζει από πού κατάγονται. Επειδή οι *Μακεδόνες Βλάχοι* δημιουργούν μόνο βραχυπρόθεσμες σχέσεις στον δημόσιο χώρο (όταν αγοράζουν τρόφιμα), δεν υπάρχουν αξιόπιστες πληροφορίες γι' αυτούς. Δεν αλληλε-

2. Στην περιοχή, η εντύπωση για τους Μακεδόνες Βλάχους διαμορφώθηκε από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης για τις ανταρσίες και εξεγέρσεις τους στις αρχές του 20ού αιώνα. Η εικόνα της ομάδας αυτών των ελάχιστα γνωστών ανθρώπων είναι αυτή των οπλισμένων, κακότροπων ανδρών και γυναικών.

πιδρούν με τους Βλάχους ούτε στην καθημερινή τους ζωή ούτε στο πεδίο των θρησκευτικών δραστηριοτήτων. Οι υπόλοιπες ομάδες τους αναγνωρίζουν γενικά ως Τσιγγάνους. Το 2008 υπήρχαν 100 άτομα.

• Η ομάδα των *Γκραντέτσκι Τσίγγανι* ήρθε γύρω στο 2000. Ήρθαν από το χωριό Γκραντέτς κοντά στο Κότελ για να δουλέψουν στη δασοκομία. Η μικρή και ασταθής ομάδα των *Γκραντέτσκι Τσίγγανι* ευαγγελιστών δεν αναπτύσσει ομαδική ταυτότητα βασισμένη στη θρησκεία. Τα όρια της ομάδας συνδέονται με τον τόπο καταγωγής και τα μέλη της ομάδας. Οι ίδιοι συστήνονται ως *Γκραντέτσκι* (που σημαίνει από το Γκραντέτς). Οι άλλες ομάδες τους αναγνωρίζουν ως Τσιγγάνους. Το 2008 υπήρχαν 50 άτομα.

Οι *Τούρκοι* ήρθαν το 1993 από διάφορα ορεινά χωριά. Το 2008 ήταν 15 άτομα.

Οι *Βούλγαροι μουσουλμάνοι* εμφανίστηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Ήρθαν από τα βουνά της Ροδόπης και εγκαταστάθηκαν στα ερημωμένα ορεινά τούρκικα χωριά. Παρότι δεν υπάρχουν πολλοί μορφωμένοι χότζες ούτε τζαμιά στον νέο τόπο εγκατάστασης, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, εξακολουθούσαν να συμπεριφέρονται ως μια ομάδα που βασίζεται στη θρησκευτική εγγύτητα. Οι Βουλγάρες μουσουλμάνες διατηρούν τη μουσουλμανική τους ταυτότητα. Οι γηραιότερες γυναίκες σέβονται τους κανόνες του ισλαμικού τρόπου ζωής (όσον αφορά τη διατροφή, την ενδυμασία, τις προσευχές κ.λπ.). Οι άνδρες όλων των ηλικιών δεν είναι θρησκευόμενοι μουσουλμάνοι και δεν σέβονται τις απαγορεύσεις του Ισλάμ (τρώνε χοιρινό κρέας, πίνουν αλκοόλ κ.λπ.). Οι φήμες λένε ότι αν η οικογένεια μιας νεαρής Βουλγάρας μουσουλμάνας αρνείται να αποδεχθεί τον γάμο της μ' έναν χριστιανό, η επιλογή του κοριτσιού είναι να αλλάξει θρήσκευμα

και να γίνει χριστιανή ορθόδοξη. Στην πραγματικότητα υπάρχει μόνο μία επίσημη αλλαγή θρησκειότητας στην πόλη. Οι άλλες οικογένειες προτιμούν να μετακομίζουν σε μία από τις κοντινές πόλεις. Οι άλλες ομάδες αναγνωρίζουν τους Βούλγαρους μουσουλμάνους ως *Πομάκους* ή *Τούρκους* (λόγω της θρησκευτικής υπαγωγής τους), αλλά τα μέλη αυτής της ομάδας προτιμούν να δίνουν έμφαση στη βουλγαρική εθνική καταγωγή τους. Το 2008 υπήρχαν 50 τέτοιοι κάτοικοι.

Συμφωνώ με τον Comaroff (1991:250-251) ότι η αλλαγή θρησκειότητας δεν μπορεί να θεωρηθεί αναλυτική κατηγορία, γιατί αποτελεί πάντα μέρος ευρύτερων ιστορικών μεταμορφώσεων. Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι στη βουλγαρική κοινωνία εξακολουθούν να παρατηρούνται ταχύτερες αλλαγές, παρότι, επίσημα, η «μεταβατική περίοδος» έχει τελειώσει. Όπως παρατηρήθηκε σε άλλες περιπτώσεις, «η θρησκευτική αλλαγή ενείχε πρώτα απ' όλα μια αλλαγή στις πρακτικές και αυτή η γνώση ή «πίστη» αποκτήθηκε βαθμιαία ως τμήμα ενός ευρύτερου σύμπαντος νοημάτων» (Grosz-Ngaté 2002: 6). Αυτό το μοντέλο μπορεί να παρατηρηθεί ευκρινώς στην περίπτωση της ομάδας των *Μουζικάντι* και πρόσφατα έχει αρχίσει να παρατηρείται και στην ομάδα των *Βούλγαρων μουσουλμάνων*. Ο ντόπιος ιερέας, σχετικά νέος (45 ετών), ο οποίος είναι πολύ δραστήριος και υποστηρίζεται από την επίσημη Εκκλησία, παίζει σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Επομένως, στο πεδίο της θρησκευτικής υπαγωγής, φαίνεται πως παρακολουθούμε μια διαδικασία ομογενοποίησης (αργή διαδικασία αλλαγής θρησκειότητας) σε ένα –σχετικά σε μεγάλο βαθμό– εκκοσμηκευμένο περιβάλλον. Ακόμη όμως αυτή η διαδικασία δεν σημαίνει ότι τα όρια της ομάδας έχουν εξαφανιστεί ή ότι η αλλαγή θρησκευτικής πίστης είναι μη αναστρέψιμη. Όπως θα δειχθεί παρακάτω, η ομαδοποίηση στη βάση της

θρησκευτικής υπαγωγής εξακολουθεί να ισχύει (η περίπτωση με το νέο κοιμητήριο).

Η γλώσσα

Όπως προαναφέρθηκε, υποστηρίζεται ότι η περιοχή στην οποία βρίσκεται η Ζλατάριτσα κατέχει εξέχουσα θέση στην ανάπτυξη της νεότερης εκπαίδευσης από την περίοδο της Βουλγαρικής Αναγέννησης.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα από την Ντασκαλολίβνιτσα (προ-σύγχρονη σχολή για δασκάλους) στην Ελένα άρχισαν να αποφοιτούν μορφωμένοι δάσκαλοι. Στις αρχές του 20ού αιώνα στο Βελίκο Τέρνοβο ιδρύθηκε μια σύγχρονη σχολή εκπαίδευσης δασκάλων. Για περισσότερα από 50 χρόνια ήταν η κύρια Παιδαγωγική Σχολή στη Βόρεια Βουλγαρία από την οποία αποφοιτούσαν πτυχιούχοι δάσκαλοι. Επομένως, η Ζλατάριτσα είχε πρόσβαση σε ντόπιους δασκάλους με αυξημένα τυπικά προσόντα. Το πρώτο σχολείο της ιδρύθηκε το 1860. Τώρα είναι ένα κανονικό γυμνάσιο-λύκειο. Το 1905 στη Ζλατάριτσα ιδρύθηκε η «Χειμερινή Επαγγελματική Σχολή για τεχνικούς ειδικευμένους στα αγροτικά μηχανήματα». Εκείνη την εποχή, στο κτίριο του κανονικού σχολείου λειτούργησαν και τάξεις για την εκπαίδευση των κοριτσιών (οικιακή οικονομία, ράψιμο και μαγείρεμα). Ωστόσο, η Ζλατάριτσα έγινε ένα σημαντικό τοπικό εκπαιδευτικό κέντρο γυμνασιακής εκπαίδευσης. Τα κοντινά Πανεπιστήμια του Βελίκο Τέρνοβο και του Σβιστόφ παρέχουν στους νέους ανθρώπους την ευκαιρία να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου, κάθε Βούλγαρος πολίτης ήταν υποχρεωμένος να παρακολουθεί μαθήματα τουλάχιστον μέ-

χρι την 8η τάξη (βασική εκπαίδευση). Το αποτέλεσμα είναι το σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο των ντόπιων. Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι στην πόλη υπάρχουν μόνο 39 αναλφάβητοι ηλικιωμένοι, κυρίως νεοφερμένοι ηλικιωμένοι Ρομά και Τούρκοι. Αυτή η σύντομη επισκόπηση γίνεται για να εξηγήσω την ικανότητα καλής χρήσης της βουλγαρικής γλώσσας από τους ντόπιους. Οι εθνοτικές ομάδες των Τσιγγάνων και των Τούρκων είναι δίγλωσσες. Οι νέες γενιές χειρίζονται με ευχέρεια τη βουλγαρική γλώσσα. Προτιμούν να μιλούν βουλγάρικα μεταξύ τους και χρησιμοποιούν τη γλώσσα της ομάδας τους στο σπίτι, για να επικοινωνούν με τους γειτονότερους. Στις συνεντεύξεις με τις μεγάλες ανάμεικτες ομάδες κατέγραψα μια μεταστροφή του συμπεριέχοντος κώδικα και συμφωνώ με την Kathrin Woolard (1999: 16) ότι αυτό δημιουργεί σχέση μεταξύ δύο συστημάτων σε ένα γλωσσολογικό ρεπερτόριο και μεταξύ δύο αντίστοιχων κοινωνικών καταστάσεων. Η δήλωση του Myers-Scotton (1993: 122): «Η ίδια η μεταστροφή κώδικα γίνεται απαραίτητη επιλογή για να δημιουργηθούν ταυτόχρονα δύο ή περισσότερες εξέχουσες και θετικά αξιολογούμενες ταυτότητες» είναι εφαρμόσιμη στην περίπτωση της Ζλατάριτσας. Τα μέλη κάθε ομάδας έχουν διδαχθεί στη μητρική τους γλώσσα και αυτό εξακολουθεί να αποτελεί ακόμη το βασικό κριτήριο στη δημιουργία ομαδικής ταυτότητας (και ορίων), αλλά αυτή η γλώσσα γίνεται ολοένα και λιγότερο σημαντική για τις ομαδικές μεθοδεύσεις, γιατί χρησιμοποιείται αποκλειστικά σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (στο κυρίαρχο βουλγαρικό εθνικό κράτος).

Δεν έχω κάποια πληροφόρηση σχετικά με το αν η ομάδα των Βλάχων μαθαίνει κατ' οίκον την ελληνική γλώσσα. Αυτό είναι πιθανόν, γιατί οι ηλικιωμένοι, οι οποίοι δεν γνωρίζουν καθόλου την ελληνική, μένουν στο σπίτι και φροντίζουν

τα παιδιά, ενώ οι γονείς βρίσκονται στο εξωτερικό (για να εργαστούν). Στις οικογένειες που έχουν προκύψει από μεικτούς γάμους η κοινή γλώσσα είναι η βουλγαρική.

Όπως και σε όλη τη χώρα, όταν οι άνθρωποι πρόκειται να επικοινωνήσουν σε μεικτά γλωσσικά περιβάλλοντα, είτε σε δημόσιο είτε σε ιδιωτικό χώρο, όλοι χρησιμοποιούν τη βουλγαρική γλώσσα. Οι συνεντεύξεις δείχνουν ότι όλοι οι κάτοικοι της Ζλατάριτσας είναι περήφανοι που μιλούν «τα πιο καθαρά βουλγάρικα» και από την άποψη της γλώσσας αναπτύσσουν ισχυρή βουλγαρική ταυτότητα. Επομένως, η σημασία των γλωσσικών εμποδίων έχει μειωθεί. Οι νέες γενιές επιθυμούν έντονα να μάθουν αγγλικά.

Μεικτός χώρος

Μέχρι σχεδόν τις αρχές της δεκαετίας του 1950 περίπου, υπήρχαν τρεις παραδοσιακές εθνοτικές ζώνες (*μαχαλί: μαχαλάδες, γειτονιές*): η βουλγαρική (*Γκόρνα και Ντόλνα μαχαλά*), η βλάχικη (*Βλάσκα μαχαλά*) και η τσιγγάνικη (*Τσίγγανσκα – Μουζικάντι μαχαλά*). Τα εδαφικά όρια αρχίζουν να καταργούνται την ίδια περίπου περίοδο, με το πρώτο μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς τις μεγάλες πόλεις και με τα σχετικά αυξανόμενα εισοδήματα όλου του ντόπιου πληθυσμού – μάλλον αργά σε σύγκριση με τα συνήθη. Και οι δύο ομάδες Τσιγγάνων (*Βλάσι και Μουζικάντι*) είχαν αρχίσει να αγοράζουν σπίτια που είχαν εγκαταλείψει οι Βούλγαροι. Μέχρι σήμερα, όμως, εγκαθίστανται σχετικά κοντά στις παλιές γειτονιές. Οι *Μουζικάντι* προτιμούν να αγοράζουν σπίτια στην Πάνω Γειτονιά και οι *Βλάχοι* στην Κάτω Γειτονιά. Εκεί έχουν εγκατασταθεί και οι επονομαζόμενοι *Μακεδόνες Βλάχοι* (*Μα-*

κεντόνσκι Βλάσι). Αυτή η σχετικά νεοφερμένη ομάδα είναι μικρή και περιθωριοποιημένη από όλες τις άλλες ομάδες. Τα μέλη της κατοικούν σε εγκαταλειμμένα σπίτια στην Κάτω Γειτονιά, κοντά στο νεκροταφείο του χωριού. Υπάρχει μόνο μία οικογένεια *Μακεδόνων Βλάχων* που ζει στην Πάνω Γειτονιά. Αυτή η εξαίρεση επιβεβαιώνει τον κανόνα.

Οι *Στάριτε Μπούλγκαρι*, που έχουν έρθει πρόσφατα, καταλαμβάνουν εγκαταλειμμένα σπίτια στις παρυφές της πόλης, κοντά στο δάσος, και μία οικογένεια ζει σε ένα εγκαταλειμμένο δημόσιο κτίριο.

Οι *Βούλγαροι μουσουλμάνοι*, που έρχονταν από τα ορεινά χωριά, άρχισαν να αγοράζουν σπίτια στο πιο καινούργιο κομμάτι της Κάτω Γειτονιάς. Οι *Τούρκοι* (4 οικογένειες) διασκορπίστηκαν σε όλη την πόλη.

Κάθε νεοφερμένη ομάδα έχει την τάση να δημιουργεί τον δικό της χώρο, αλλά οι περιστάσεις (σπίτια προς πώληση ή απλώς για κατάληψη, χρηματικά όρια, μέγεθος της οικογένειας κ.λπ.) υπαγορεύουν τη νέα πραγματικότητα. Επομένως, από ένα χωριό που οι γειτονιές του ήταν αυστηρά οριοθετημένες μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η Ζλατάριτσα μετατρέπεται σε έναν τόπο όπου οι τάσεις διαμόρφωσης ομοιογενών γειτονιών από τους νεοφερμένους ολοένα και μειώνονται.

Μέχρι τη δεκαετία του 1960, οι *Τσίγγανι Μουζικάντι* είχαν χωριστό (μουσουλμανικό) νεκροταφείο. Στα περίχωρα της Ζλατάριτσας υπάρχει μια τοποθεσία που ονομάζεται *Τσίγγανσκο γκρόμπιστε*. Δεν έχουμε αξιόπιστα δεδομένα για να τεκμηριώσουμε εάν αυτό το νεκροταφείο δημιουργήθηκε με εθνοτικά ή θρησκευτικά κριτήρια. Οι συλλογικές αναμνήσεις δεν διαθέτουν καμιά πληροφορία γι' αυτό το νεκροταφείο. Λόγω της αφομοιωτικής στρατηγικής του κομμουνιστικού κα-

θεστώτος, το 1962 το μουσουλμανικό νεκροταφείο έκλεισε και από τότε υπάρχει μόνο ένα κοινό για όλους κοιμητήριο. «*Το νεκροταφείο μας μοιάζει με σάντουιτς*», λέει ο τοπικός ιερέας, πατήρ Ιβάν (45). «*Τσιγγάνοι, Βούλγαροι, Βλάχοι είναι όλοι μαζί*». Στο τέλος του 2007, οι τοπικές Αρχές έδωσαν άδεια στους Βούλγαρους μουσουλμάνους να δημιουργήσουν το δικό τους νεκροταφείο. Την άνοιξη του 2008 ήταν ακόμη άδειο. Η διαδικασία της επαναδημιουργίας χωριστών νεκροταφείων είχε αρχίσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 στις μεικτές περιοχές της Βουλγαρίας μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος.

Κάθε ομάδα έχει την τάση να κανονίζει ένα σημείο συνάντησης και ένα μέρος συναναστροφής, το οποίο να βρίσκεται στην παρυφή των σχετικά διατηρημένων γειτονιών τους. Αυτά τα σημεία συνάντησης ποικίλλουν: από παγκάκια, που βρίσκονται μπροστά από το σπίτι όπου οι γείτονες συναντιούνται τα βράδια και τα παιδιά παίζουν γύρω τους, μέχρι κάποιο κατάστημα ή καφενείο. Οι *Μουζικάντι* μαζεύονται κυρίως σ' ένα καφενείο στην Πάνω Γειτονιά· οι *Βλάχοι* στο κεντρικό εστιατόριο και σ' ένα καφενείο στο κέντρο· οι *Βούλγαροι μουσουλμάνοι* σε ένα παλιό ζαχαροπλαστείο και σε δυο μικρά εστιατόρια, ιδιοκτησίας μελών της ομάδας· οι *Γκραντέτσκι Τσίγγανι* στα σπίτια. Αυτός ο διαχωρισμός είναι κατά προσέγγιση. Τα μέλη όλων των ομάδων επισκέπτονται τα ίδια μέρη και χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες τους λόγω του μεικτού οικισμού.

Η παρατήρηση των δύο πανηγυριών της πόλης έδειξε την έντονη επικοινωνία των ανθρώπων όλων των ομάδων. Τρώνε μαζί, πίνουν αλκοόλ όλοι μαζί, χορεύουν μαζί και αγοράζουν ψιλοπράγματα. Υπήρχαν μεικτές ομάδες μαγειρικής που συμμετείχαν στον διαγωνισμό για την «καλύτερη σούπα του περιβολάρη», γιατί οι ομάδες είχαν δημιουργηθεί με βάση τις

γειτονίες. Θα περίμενε κανείς ότι αυτή η νέα γιορτή που είναι αφιερωμένη στους μετανάστες περιβολάρηδες (δηλαδή στους ντόπιους Βούλγαρους χριστιανούς) απευθύνεται μόνο στην ομάδα των Βουλγάρων. Αντίθετα, αυτή η γιορτή ένωνε τα μέλη διαφορετικών ομάδων. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στην άλλη γιορτή που παρατηρήθηκε. Επομένως, η κοινωνική δυναμική του χώρου παρέχει μάλλον χώρο για επικοινωνία παρά για διαχωρισμό.

Παρά τους γεωγραφικούς χάρτες, η οριοθετική γραμμή της Ζλατάριτσας είναι καθορισμένη σαφώς και τα όρια της πόλης αναγράφονται σε ονομαστικές πινακίδες, που οι κάτοικοι τις θυμούνται μόνο όταν τίθεται ζήτημα να επιστραφεί στον προκάτοχο ιδιοκτησία που βρίσκεται σε καλλιεργήσιμη περιοχή ή στο δάσος. Και αυτό περιορίζεται στον κύκλο των πιο ηλικιωμένων ντόπιων Βουλγάρων, οι οποίοι κληρονόμησαν λίγη γη και σκοπεύουν να την πουλήσουν σε νεοφερμένους κατοίκους. Οι συνεντεύξεις έδειξαν με σαφήνεια ότι τα ανύπαρκα όρια της «τοπικής» μεικτής και δυναμικής κοινότητας προεκτείνονται μέχρι το σημείο να φτάνουν στους μετανάστες και, ταυτόχρονα, συρρικνώνονται στη γειτονιά του καθενός ή στο σπίτι του. Και αυτό το συμπέρασμα δεν εκπλήσσει, γιατί ακόμα και τα πιο ευέλικτα άτομα στη Γη φαντάζονται τον πολιτισμό με όρους χώρου.

Μεικτοί γάμοι ως δείκτης ανοικτού ορίου

Ζώντας για αιώνες σε μεικτό, εθνοτικά και θρησκευτικά, περιβάλλον, οι Βούλγαροι είχαν δημιουργήσει ένα ισχυρό πολιτισμικό σύστημα για να προλαμβάνουν τους μεικτούς γάμους ιδιαίτερα για τις κόρες τους (Karamihova 1997). Γι' αυτό πι-

στεύω ότι είναι σημαντικό να μελετηθεί η δυναμική των αντιλήψεων περί μεικτών γάμων.

Πρέπει να αναφερθεί ότι η δημογραφική επανάσταση έγινε από τους Βούλγαρους – από τη γενιά που γεννήθηκε γύρω στο 1900. Την μετάβαση έκαναν οι γυναίκες εκείνης της γενιάς, και από τα έξι έως εννέα παιδιά η οικογένεια προσανατολίστηκε στα δύο. Τα παιδιά τους (που γεννήθηκαν μεταξύ του 1920 και του 1935) έγιναν η πρώτη γενιά με ανώτερη μόρφωση (τελείωναν τουλάχιστον το Γυμνάσιο) και η πρώτη γενιά που άργησε να παντρευτεί (μετά την ηλικία των 21-22 ετών για τις γυναίκες αντί για 18-19 ετών). Όπως ισχύει και για την υπόλοιπη χώρα, οι άλλες ομάδες έκαναν αυτή τη μετάβαση με καθυστέρηση μίας ή δύο γενεών. Η ομάδα των Βλάχων έχει ακόμη οικογένειες με τρία έως τέσσερα παιδιά, αλλά ο αριθμός των άγαμων γυναικών και ανδρών συνεχώς αυξάνεται και οι γάμοι που καθυστερούν αφορούν τις γενιές που γεννήθηκαν μετά το 1980. Μόνο σε δύο περιπτώσεις των *Γκραντέσκι Τσίγγανι* υπάρχουν περισσότερα από δύο παιδιά στην οικογένεια (στη μία υπάρχουν εννέα παιδιά). Οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι δεν επηρέασαν αριθμητικά σε μεγάλο βαθμό τον τοπικό πληθυσμό, ούτε και οι προσωρινές μεταναστεύσεις για ανεύρεση εργασίας πέραν του Ατλαντικού Ωκεανού, στην αρχή του 20ού αιώνα. Ωστόσο, η αγορά γάμου (η ισορροπία μεταξύ ανδρών και γυναικών σε ηλικία γάμου) στη Ζλατάριτσα πέρασε επιπλέον από διάφορες κρίσεις κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Η μεγαλύτερη κρίση συνέβη στο τέλος της δεκαετίας του 1940, κατά τη διαδικασία της ταχείας αστικοποίησης, βιομηχανοποίησης και εθνικοποίησης των καλλιεργήσιμων γαιών. Η ροή νεαρών μεταναστών προς τις μεγάλες πόλεις προκάλεσε ανισορροπία στον αριθμό των νέων στα χωριά. Η έλλειψη δυναμικών γαμήλιων συντρόφων κα-

λυπτόταν μερικώς μέσω των γάμων με κορίτσια από τα μέρη όπου οι νεαροί Βούλγαροι από τη Ζλατάριτσα υπηρετούσαν τη στρατιωτική τους θητεία και μέσω αλυσιδωτών μεταναστεύσεων μετά τον ερχομό της πρώτης ανύπαντρης κοπέλας από κάποιο μακρινό χωριό. Η προσωρινή έλλειψη αγοριών αναπληρωνόταν μερικώς μέσω γάμων με στρατιώτες που εργάζονταν στην κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Ζλατάριτσας-Ελένας (1960-1968). Αυτή ήταν η περίοδος κατά την οποία έλαβε τέλος ο τοπικός ενδογαμικός κύκλος. Οι επιπτώσεις όμως της μαζικής μετανάστευσης, στα τέλη της δεκαετίας του 1940, αποκαλύφθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Ο ντόπιος βουλγαρικός πληθυσμός γέρασε.

Μέχρι τη δεκαετία του 1960 σχεδόν δεν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία για τους μεικτούς γάμους αναφορικά με τις εθνοτικές και θρησκευτικές υπαγωγές. Αλλά η δυνατότητα τέλεσης γάμων μεταξύ Ρομά και Βουλγάρων ήταν γνωστή πολύ πριν γίνουν οι πρώτοι μεικτοί γάμοι. Οι άνθρωποι μιλούσαν για τους *Μέλαλι* – μια ομάδα η οποία δημιουργήθηκε από τα παιδιά που προέκυψαν από γάμους Τσιγγάνων με Βούλγαρους. Ακόμα και σήμερα κάποιοι ντόπιοι συγχέουν τους *Στάριτε Μπούλγκαρι* με τους *Μέλαλι* προσπαθώντας να εξηγήσουν γιατί εκείνοι οι άνθρωποι που είναι ολοφάνερα Ρομά ενσωματώθηκαν πλήρως στη βουλγαρική κοινωνία.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και του 1960 μπορούμε να καταγράψουμε ταχείες μεταβάσεις στην κοινωνική και μορφωτική θέση της ομάδας των *Μουζικάντι*. Η εξειδικευμένη εκπαίδευση στη *Στρατιωτική Σχολή Μουσικών για Χάλκινα Όργανα* (στην πόλη Πάζαρτζικ, στη Νότια Βουλγαρία) δημιούργησε νέες ευκαιρίες για τα αγόρια των Ρομά. Σπουδές μακριά από το σπίτι (και μακριά από τη σχετικά κλειστή μέχρι τότε ομάδα) σε μεικτά σχολεία, εργασία στον στρατό με τα

προνόμια και το κύρος του, μετακινήσεις με τις οικογένειές τους από πόλη σε πόλη λόγω των διαφόρων πολιτικών του στρατού – αυτοί είναι μερικοί από τους παράγοντες που διαμόρφωσαν πλήρως τη νέα γενιά των καλά μορφωμένων, των καλά πληρωμένων και καλά ενσωματωμένων *Μουζικάντι*. Έτσι, μετατρέπονται και αυτοί σε δυνητικούς συντρόφους για τις νεαρές Βουλγάρες, οι οικογένειες των οποίων ζούσαν στο χωριό και το εισόδημά τους είχε αρχίσει να μειώνεται, καθώς εργάζονταν σε σοσιαλιστικούς συνεταιρισμούς. Σήμερα, ο αριθμός των μεικτών γάμων μεταξύ Ρομά και Βουλγάρων είναι τόσο συνηθισμένος, ώστε η συλλογική μνήμη να μη θυμάται ποιο μεικτό ζευγάρι παντρεύτηκε πρώτο. Με εξαίρεση τον γάμο του κοριτσιού από τη Σόφια με ένα αγόρι των *Μουζικάντι* στα μέσα της δεκαετίας του '60, περίπτωση κατά την οποία η αγωνία ήταν σε σχέση με τη μετοίκηση από την πρωτεύουσα στο χωριό (θεωρούνταν ως προσωπική οπισθοδρόμηση), κανείς δε θυμάται κάποιες εντάσεις λόγω αυτών των μεικτών γάμων.

Ο πληθυσμός της Ζλατάριτσας μειωνόταν αργά αλλά σταθερά μετά τη δεκαετία του 1960. Η νέα μεγάλη ροή προσωρινών ή μόνιμων οικονομικών μεταναστών ξεκίνησε μετά το 1989. Ωστόσο, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στα μέρη που άδειασαν εγκαταστάθηκαν νέες μικρές ομάδες – Βούλγαροι μουσουλμάνοι –, που προέρχονταν από τα ψηλά βουνά της περιοχής, και στη συνέχεια Τούρκοι και *Γκραντέσκι Τσιγγάνι*. Όταν οι στρατιωτικές μπάντες διαλύθηκαν, περισσότερες από δέκα οικογένειες *Μουζικάντι* επέστρεψαν, όπως επέστρεψαν και περισσότερες από τριάντα οικογένειες Βουλγάρων συνταξιούχων. Δεν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία για να διαφωτίσουν αυτή τη διαδικασία. Αλλά το γεγονός είναι ότι η αγορά γάμου ξαναδιαλύθηκε. Αυτό μπορεί να εξηγήσει την ταχύτητα της αύξη-

σης των μεικτών γάμων μεταξύ ντόπιων και νεοφερμένων ομάδων. Ενισχυτικοί παράγοντες είναι η κοινωνική και μορφωτική ισότητα μεταξύ των νεότερων και η έντονη ενσωμάτωση των ομάδων των Ρομά, των Τούρκων και των Βούλγαρων μουσουλμάνων. Στη συνέχεια παραθέτουμε μερικά παραδείγματα που καταγράφηκαν στην Πάνω Γειτονιά:

- ❖ *Οικογένεια Α:* Ο πατέρας (γεν. 1950) είναι ντόπιος Βούλγαρος. Η μητέρα, Βουλγάρα επίσης (1952), γεννήθηκε στην πόλη όπου ο πατέρας υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία. Ο πρωτότοκος γιος (1970) παντρεύτηκε με Βουλγάρα μουσουλμάνα και ο δεύτερος γιος (1975) παντρεύτηκε και αυτός με Βουλγάρα μουσουλμάνα.
- ❖ *Οικογένεια Β:* Ο πατέρας (1951) και η μητέρα (1950) είναι ντόπιοι Βούλγαροι. Ο πρωτότοκος γιος (1971) είναι εργένης και ο δεύτερος γιος (1975) παντρεύτηκε με Τουρκάλα, η μητέρα της οποίας είναι Ρομά.
- ❖ *Οικογένεια Γ:* Ο πατέρας (1957) και η μητέρα (1960) είναι Τούρκοι. Ο πρωτότοκος γιος (1976) παντρεύτηκε με ντόπια Βουλγάρα χριστιανή, ο δεύτερος γιος (1978) παντρεύτηκε με Τουρκάλα από την πόλη Λόβετς.
- ❖ *Οικογένεια Δ:* Ο πατέρας (1958) και η μητέρα (1961) είναι ντόπιοι Βούλγαροι. Η πρωτότοκη κόρη (1978) παντρεύτηκε με Τούρκο (από την περίπτωση Γ), ο γιος (1979) παντρεύτηκε με Βουλγάρα μουσουλμάνα.
- ❖ *Οικογένεια Ε:* Ο πατέρας (1968) είναι Βούλγαρος, που γεννήθηκε στο κοντινό χωριό· η μητέρα (1970) είναι Τσιγγάνα από την ομάδα των Μουζικάντι. Ο γιος τους (1989) μόλις παντρεύτηκε μια κοπέλα (1991) από το WASP – Αμερικανικό Ειρηνευτικό Σώμα Ακτιβιστών και σκοπεύουν να μετακομίσουν στις ΗΠΑ το φθινόπωρο. Ο αδερφός

της μητέρας – Μουζικάντι Τσίγγανι – (1975) παντρεύτηκε μια ντόπια νεαρή Βουλγάρα (1976).

- ❖ *Οικογένεια ΣΤ:* Ο πατέρας (1957) είναι Μουζικάντι Τσίγγανι, η μητέρα (1962) είναι τουρκικής καταγωγής· ο πρωτότοκος γιος (1980) παντρεύτηκε με Βουλγάρα μουσουλμάνα και ο δεύτερος (1984) παντρεύτηκε με Βουλγάρα χριστιανή, η οποία είχε υιοθετηθεί από μια οικογένεια Μουζικάντι Τσίγγανι.

Αυτά τα παραδείγματα απεικονίζουν αρκετά καλά την ποικιλία των μεικτών γάμων. Όμως, η ομάδα των Βλάχων απουσιάζει από τον κατάλογο. Η ομάδα των Βλάχων διατηρεί ακόμα την ενδογαμία στη Ζλατάριτσα. Είναι βέβαιο ότι υπάρχει μία μόνο περίπτωση Βουλγάρας που παντρεύτηκε Βλάχο στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Αλλά η ομάδα είναι ανοικτή προς τους Έλληνες που ζουν στα χωριά της Ελλάδας, στα οποία μεταναστεύουν (περισσότεροι από 6 γάμοι σε 10 χρόνια). Η συνέντευξη με τον ιερέα, ο οποίος έχει επισκεφθεί ελληνικά χωριά στα οποία μετανάστευσαν Βλάχοι κυρίως το 2007, αποδεικνύει ότι οι μεικτοί γάμοι συνάπτονται κυρίως με Έλληνες. Οι άλλες μικρές ομάδες, οι Γκραντέσκι και οι Μακεδόνες Βλάχοι, εξακολουθούν να διατηρούν σχέσεις με τους τόπους καταγωγής τους και παραμένουν ενδογαμικοί.

Θεωρώ ότι οι μεικτοί γάμοι είναι ο βασικός δείκτης για την πραγματικότητα των ορίων μεταξύ των ομάδων. Οι μεικτοί γάμοι (αναφορικά με την εθνοτική και θρησκευτική υπαγωγή) δημιουργούν προσωρινές μικρομεσαίες ομάδες, η μεθόδευση των οποίων προσανατολίζεται γενικά προς τη βουλγαρική μακρο-κοινωνία. Τη μόνη ξεκάθαρη εξαίρεση αποτελεί η ομάδα των Βλάχων, η οποία φαίνεται να μεθοδεύει τους γάμους με κατεύθυνση προς την Ελλάδα. Οι μεικτοί γάμοι (στην πόλη

ή στο εξωτερικό) συμβάλλουν να διατυπωθεί ότι από το τέλος του 20ού αιώνα και την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, οι εθνοτικές ταυτότητες στη Ζλατάριτσα γίνονται πιο υβριδικές, ρευστές, πολυπρόσωπες και δυναμικές.

Η οικονομική ισχύς

Ο χάρτης των οικονομικών δραστηριοτήτων των ομάδων στη Ζλατάριτσα δείχνει σχετικά ίσες κοινωνικές συνθήκες και σχετικά ομοιογενή αγορά εργασίας. Με εξαίρεση τις ομάδες των *Γκραντέτσκι Τσίγγανι* και των *Μακεδόνων Βλάχων*, όλοι οι άλλοι κάτοικοι έχουν ιδιότητα σπίτια με κήπους, ένα αυτοκίνητο και σχετικά μοντέρνα έπιπλα, ψυγείο, ηλεκτρική κουζίνα, τηλεόραση κ.λπ. Οι διαφορές μεταξύ αυτών των αγαθών εντοπίζονται στην ποιότητα και στο έτος αγοράς. Οι μεθοδεύσεις των περιστασιακών μεταναστών εξακολουθούν να προσανατολίζονται προς την ανακαίνιση και επίπλωση του πατρικού σπιτιού. Μια ένδειξη επιτυχίας τα τελευταία δύο χρόνια έχει γίνει η ανακαίνιση των παραθύρων-κουφωμάτων και η εγκατάσταση μοντέρνων από PVC.

Η επισκόπηση των οικονομικών δραστηριοτήτων των ντόπιων μάς παρέχει τις παρακάτω πληροφορίες:

- ❖ *Βούλγαροι χριστιανοί* – ποικιλία επαγγελμάτων· υψηλοί δείκτες προσωρινής οικονομικής μετανάστευσης.
- ❖ *Βούλγαροι μουσουλμάνοι* – εμπόριο και εστιατόρια, μικρές γαλακτοπαραγωγικές μονάδες· υψηλοί δείκτες μόνιμης οικονομικής μετανάστευσης στις ΗΠΑ.
- ❖ *Βλάχοι (Βλάσι)* – κυρίως οικονομικοί μετανάστες στη Βόρεια Ελλάδα· μερικές γυναίκες κάνουν περιστασιακές αγροτικές δουλειές βοηθώντας ηλικιωμένους Βούλγαρους.

- ❖ *Μουζικάντι* – πλανόδιοι μουσικοί στην Ισπανία και εμπόριο μικρής κλίμακας στην περιοχή· μερικοί από αυτούς (άνδρες και γυναίκες) κάνουν περιστασιακές αγροτικές δουλειές βοηθώντας ηλικιωμένους Βούλγαρους.
- ❖ *Στάριτε Μπούλγκαρι* – οι τελευταίοι εναπομείναντες σιδεράδες και πεταλωτές – μικροεπιχειρήσεις κυρίως για επισκευές.
- ❖ *Γκραντέτσκι Τσίγγανι* – δασοκομία.
- ❖ *Τούρκοι* – τεχνίτες.

Αυτή η σύντομη επισκόπηση δείχνει ότι τα περισσότερα μέλη των ομάδων είναι σε συνεχή επικοινωνία στα μέρη όπου εργάζονται και στο επίπεδο της καθημερινής ζωής. Δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάποια από αυτές τις ομάδες έχει οικονομική ισχύ στην πόλη ή ότι οι επαγγελματικές δραστηριότητες των μελών της καθορίζονται με ισχυρά εθνοτικά κριτήρια. Το γεγονός αυτό κρατά τις ομάδες ανοιχτές και σε φαινομενικά ισότιμες θέσεις.

Πολιτική συμμετοχή και αντιπροσώπευση

Παραδοσιακά, την εξουσία στη Ζλατάριτσα την έχουν οι Βούλγαροι. Αλλά αυτή η διάκριση ομάδων δεν είναι πλέον ισχυρή. Οι *Βούλγαροι* (χριστιανοί και μουσουλμάνοι) συμμετέχουν στο δημοτικό συμβούλιο και καταλαμβάνουν διάφορες διοικητικές θέσεις λόγω της πολιτικής υποστήριξης που λαμβάνουν από τα κόμματά τους (αριστερά ή δεξιά), τα οποία δεν είναι εθνοτικά προσδιορισμένα. Σε αντίθεση με άλλα μέρη στη Βουλγαρία, οι μουσουλμάνοι στην πόλη της Ζλατάριτσας δεν υποστηρίζουν την Κίνηση για τα Δικαιώματα και τις

Ελευθερίες (Movement for Rights and Freedoms - MRF), ένα κόμμα που ιδρύθηκε το 1990 και είναι ολοφάνερα προσδιορισμένο εθνοτικά και θρησκευτικά. Αυτό δεν ισχύει για όλη την επαρχία της Ζλατάριτσας. Οι Βούλγαροι μουσουλμάνοι από το ορεινό χωριό Καλαϊτζί ψηφίζουν τους υποψηφίους του MRF και ο δήμαρχός τους, ο οποίος εξελέγη το 2007, είναι κομματάρχης του MRF. Τα ζητήματα που σχετίζονται με τη δυναμική των εκλογικών επιλογών των Βουλγάρων μουσουλμάνων σε αυτό τον δήμο θα αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικών ερευνών.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ένας ντόπιος ακτιβιστής Ρομά κέρδισε την υποστήριξη του Ευρωπαϊκού Κόμματος των Ρομά. Από τότε υπάρχουν τουλάχιστον δύο αντιπρόσωποι της ομάδας των Μουζικάντι στο δημοτικό συμβούλιο. Μία δημοτική σύμβουλος είναι Βουλγάρα παντρεμένη με Τσιγγάνο. Επειδή ο εν λόγω ακτιβιστής έφυγε από τη Ζλατάριτσα το 2007 και οι άλλοι δεν είναι πολιτικά δραστήριοι, υποθέτω ότι στις επόμενες εκλογές πιθανόν να μην υπάρχει κάποιο μέλος των Ρομά στο δημοτικό συμβούλιο. Οι Βλάχοι δεν αντιπροσωπεύονται στο δημοτικό συμβούλιο. Δεν αναπτύσσουν μεθοδεύσεις σχετικές με τη Ζλατάριτσα και δεν εκλέγουν δικά τους δραστήρια μέλη.

Επομένως, η πολιτική ισχύς των ομάδων σε τοπικό επίπεδο φαίνεται να είναι ισόρροπη. Ο διαχωρισμός ισχύει στο επίπεδο των εθνικών πολιτικών κομμάτων, τα στελέχη των οποίων είναι αντιπρόσωποι διαφορετικών εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων.

Με αυτό τον τρόπο ο πολιτικός διαχωρισμός δημιουργεί μεικτές ομάδες στελεχών και εξυπηρετεί περισσότερο τον έντονο διάλογο μεταξύ των ντόπιων.

Συμπέρασμα

Τα όρια των ομάδων, τα οποία δημιουργούνται ανάλογα με την εθνοτική ή θρησκευτική ένταξη των μελών τους, συνεχώς αναδιαμορφώνονται ανάλογα με τις μεθοδεύσεις των ομάδων. Η επισκόπηση των βασικών δεικτών για την κατασκευή ορίων των ομάδων αποκαλύπτει ότι έχουμε λόγους να θεωρούμε τη Ζλατάριτσα μια δυναμική, «ανοιχτή» τοπική κοινότητα με διαπερατά τα όρια των ομάδων. Οι άνθρωποι εκεί είναι κοντά ο ένας με τον άλλο, τόσο ως προς τον χώρο όσο και κοινωνικά. Όπως σημειώνει ο Gerald Creed (2004:67), εκεί υπάρχει μία ιδιαίτερη μορφή ρατσιστικού λόγου σε σχέση με τους Τσιγγάνους αλλά, ακόμα κι έτσι, «αυτό είναι μιν υποτιμητικό αλλά ταυτόχρονα τους συμπεριλαμβάνει στη κοινότητα». Αυτός ο λόγος περιλαμβάνει τους Βούλγαρους μουσουλμάνους στη βάση της διαφορετικής θρησκευτικής τους υπαγωγής και προεκτείνεται και σε νέες ομάδες που έρχονται για εγκατάσταση.

Λόγω του υψηλού δείκτη μεταναστεύσεων καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα και κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, η «διάλυση» των εθνοτικών ή των θρησκευτικών ορίων των ομάδων έχει γίνει μια καίρια αναγκαιότητα για την επιβίωση της τοπικής κοινότητας. Ο Creed (2004: 67) δίνει άλλο ένα στοιχείο για την κατανόηση αυτού του πολιτισμικού μηχανισμού: «Η πιθανότητα οι Βούλγαροι της υπαίθρου να έχουν μίαν αντίληψη περί κοινότητας βασισμένης στη διαμάχη μπορεί να αιτιολογήσει την έλλειψη υπερβολικού ξενοφοβικού και λυσσαλέου εθνικισμού σε αυτή την πολυεθνική χώρα».

Η συνεχής αναμόρφωση και σμίκρυνση των ορίων των ομάδων σχετίζεται με την τοπική κουλτούρα για την υψηλή

κινητικότητα, η οποία εδώ και έναν αιώνα δημιουργεί διευρυμένα δίκτυα επικοινωνίας σε όλη τη χώρα και από το 1989 σε μεσογειακές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όλες οι εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες επωφελούνται από αυτό το στοιχείο σε κοινή τοπική βάση. Υπάρχουν κάποιοι δείκτες για την αρχική διαδικασία ενσωμάτωσης των πρώτων οικογενειών, που ανήκουν στις νεοφερμένες ομάδες: στους *Γκραντέσκι Τσίγγανι* και στους *Μακεδόνας Βλάχους*. Τα στοιχεία από το πεδίο της έρευνας έχουν δείξει ότι αυτή η κοινωνική δυναμική δεν επιτρέπει σε διαφορετικές ομάδες να δημιουργήσουν είτε υποκοιλτούρα είτε να είναι εντελώς «άλλοι».

Όλες αυτές οι διαπιστώσεις δεν σημαίνουν ότι η κοινότητα της Ζλατάριτσας αναπτύσσει μια διαδικασία ομοιογενοποίησης (αφομοίωσης). Όλοι που ζουν εκεί γνωρίζουν πολύ καλά την εθνοτική και θρησκευτική ένταξη των παλιών και των νέων κατοίκων. Αυτή η γνώση φτάνει μέχρι τους προγόνους (οι άνθρωποι διατηρούν διμερές αρχείο των οικογενειών). Οι μεικτοί γάμοι είναι αποδεκτοί ως ευλογία και κατάρτα· μια αναγκαιότητα της σύγχρονης ζωής. Όλη η κοινότητα της Ζλατάριτσας λειτουργεί με αυτό που εγώ ορίζω ως *ενεργητική ανοχή* σε αντίθεση με την ιδέα του Μ. Hayden (2002) περί *ανταγωνιστικής ανοχής*.

Οι κάτοικοι της Ζλατάριτσας μπορούν να εκληφθούν ως μία κοινότητα η οποία γεννά συνεχώς διαφορές και συγκεντρώνει διαφορετικές ταυτότητες, δημιουργεί διαπερατά όρια και αισθάνεται άνετα αναδιηγούμενη την ιστορία περί «αμιγούς βουλγαρικού» τόπου, ακόμα και αν οι συγκεκριμένοι πληροφοριοδότες δεν ανήκουν στη ομάδα των αυτόχθονων Βούλγαρων χριστιανών.

Βιβλιογραφία

- Ackleson, J. (2004). Unpacking borders international. *Studies Review*, 6, 324-326.
- Apadurai, A. (1991). Global ethnoscaples: Notes and queries for a transnational anthropology. Στο R. G. Fox (Ed.). *Interventions: Anthropologies of the present* (pp. 191-210). Santa Fe: School of American Research.
- Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Revised edition. London - New York: Verso.
- Bakhtin, M. (1982). *The dialogic imagination: Four essays*. Austin: University of Texas Press.
- Bashkow, I. (2004). A neo-Boasian conception of cultural boundaries. *American Anthropologist*, 106(3), September, 443-458.
- Baumann, G. (1996). *Contesting culture: Discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barth, F. (1969). Introduction, *ethnic group and boundaries: The social organization of culture differences*. Bergen - Oslo - London: Universitetsforlaget.
- Bromley, Y. (1973). *Etnos i etnographia* (Ethnos and ethnography). Moskva: Nauka.
- Comaroff, J. & Comaroff, J. (1991). *Of revelation and revolution* (Vol. 1). Chicago - London: University of Chicago Press.
- Creed, G. 2004. Constituted through conflict: Images of community (and nation) in Bulgarian rural ritual. *American Anthropologist*, 106(1), 56-70.
- Geertz, C. (1971). Thick description: Toward an interpretive theory of culture. Στο C. Geertz (Ed.), *The interpretation of culture* (pp. 3-30). New York: Basic Books.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic.
- Gellner, E. (1993). *Nations and nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.

- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Gossiaux, J.-F. (2002) *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Grosz-Ngate, M. (2002). *Memory, power, and performance in the construction of Muslim identity*. *PoLAR (Political and Legal Anthropology Review)*, 25(2), 5-20.
- Hayden, M. (2002). Antagonistic tolerance. Competitive sharing of religious sites in South Asia and the Balkans. *Current Anthropology*, 43(2), 205-219.
- Hobsbawm, E. Z. (1990). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, D. (1985). *Ethnic groups in conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Huntington, S. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon and Schuster.
- Jacobs-Huey, L. (2002). The natives are gazing and talking back: Reviewing the problematics of positionality, voice, and accountability among "native" anthropologists. *American Anthropologist*, 104(3), September, 791- 804.
- Lapid, Y. & Albert, M. (Eds.) (2001). *Identities, borders, orders: New directions in international relations theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Karamihova, M. (1997). L'époux turc, un époux impossible: Les barrières culturelles dans régions mixtes. *Chrétiens et Musulmans à l'époque de la Renaissance* (pp. 191-194). Tunisia: FTRSI.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Myers-Scotton, C. (1993). *Social motivations for codeswitching*. Oxford: Oxford University Press.
- Marushiakova, E. & Popov, V. (1997). *Gypsies (Roma) in Bulgaria*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- van Houtum, H. & Lagendijk, A. (2001). Contextualising regional

- identity and imagination in the construction of polycentric urban regions: The cases of the Ruhr Area and the Basque Country. *Urban Studies*, 38(4), 747-767.
- van Houtum, H. & Strüver, A. (2002). Borders, strangers, doors and bridges. *Space & Polity*, 6(2), 141-146.
- Todorova, M. (1997). Identity (trans)formation among Pomaks in Bulgaria. Στο L. Kürti & J. Langman (Eds.), *Beyond borders. Re-making cultural identities in the new East and Central Europe* (pp. 63-82). Boulder, Colorado: Westview Press.
- Woolard, K. (1999). Simultaneity and bivalency as strategies in bilingualism. *Journal of Linguistic Anthropology*, 8(1), 3-20.